

Szoliva Gábriel OFM

A középkori pálos kompletórium történeti rétegei*

A magyar pálos rend középkori liturgikus forrásainak és zsolozsmájának kutatása nagy múltra tekint vissza.¹ A kiváló kutatók által végzett, szerteágazó munka során sikerült igazolni a pálosok gyakorlatának az esztergomi szokásrenddel való szoros rokonságát, az egyes órák tételrendjének részletes összehasonlításával és a zenei szempontok figyelembe vételével pedig e kapcsolat számos részletkérdésére fény derült. Mindezek alapján mára köztudott, hogy a középkori pálosok saját zsolozsmájuk megszerkesztésekor döntően a korai (feltételezhetően XIII–XIV. századi) esztergomi hagyomány elemeit vették át, azoktól csak viszonylag kevés ponton tértek el. Az eredetre vonatkozó kérdéseket azonban korántsem sikerült maradéktalanul megválaszolni. A különbségek további vizsgálata —mely az alábbi tanulmány egyik tárgya— számos új részlettel gazdagíthatja a rendi zsolozsma fejlődéstörténetét, és bővítheti a pálosok liturgikus „ízlésére”, sajátos szempontjaira és műveltségére vonatkozó korábbi ismereteinket.

Szoliva Gábriel (Budapest) ferences szerzetes, a LFZE Egyházzene Tanszékének hallgatója és az ELTE BTK Vallástudományi Központja Liturgiátörténeti Kutatócsoportjának munkatársa.

Miért épp a kompletórium? E óra sajátosan kettős helyzetben van a pálos zsolozsmán belül: egyrészt —ahogy a korábbi kutatás már kimutatta— számos részletében eltávolodott a központi esztergomi mintától, így remélhető, hogy rögzült formája őrizi a bővítés és szerkesztés jellemző nyomait. Másrészt bár a teljes korpusz anyagmennyiségéhez képest csekély számú tételről van szó, így levont következtetéseink csak nagy óvatossággal vagy egyáltalán nem általánosíthatók a többi órára, a kompletórium súlyát mégsem ítélnéjük meg csak ez utóbbi szempont alapján. Kifejezett jelentősége van ugyanis a dallamok és szövegek elhangzásának gyakoriságát tekintve, hiszen a pálosok —Esztergomtól eltér-

* A tanulmány az OTKA K 109058 számú pályázatának támogatásával készült. Előadás formájában részben elhangzott 2013. november 25-én Budapesten, az MTA BTK Zenetudományi Intézetében a „Liturgy and Music in the History of the Pauline Order” címmel rendezett konferencián.

¹ A középkori pálos zsolozsmáról lásd elsősorban az alábbi irodalmat: HÓMAN Bálint: „Pálos breviáriumok és misszálék a XV–XVI. századból”, *Magyar Könyvszemle* XXII (1914) 293–301; KISBÁN Emil: *A magyar pálosrend története*. 2. Budapest 1940¹. 2012². 190–206; GÁBRIEL Asztrik: „Breviárium típusú kódexek”, in *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára*. Gödöllő 1943. 120; TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*. [Római Katolikus Hittudományi Akadémia], Budapest 1977; Uő: „Remete Szent Pál remeterendjének liturgiája”, *Magyar Egyházzene* VII (1999/2000) 151–158; DOBSZAY László: *Corpus antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*. Balassi Kiadó, Budapest 2003; Uő: „A pálos zsolozsma múltja és jövője”, *Magyar Egyházzene* XIV (2006/2007) 17–40; DOBSZAY László — KOVÁCS Andrea: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae. V/A Esztergom/Strigonium (Temporale)*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2004; SZENDREI Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005.

rően— az év nagyobb részében napról napra azonosan imádkozták. (Általában igaz, hogy egy úzust a visszatérő, „megszokott” elemei legalább annyira jellemzik, mint a kiemelt ünnepek tételei.) Különösen is érdeklődésünk tárgya lesz a továbbiakban az a dallamhagyomány, amelyhez e órában a pálos rend a középkorban sajátjaként ragaszkodott. A kánoni kompletóriummal foglalkozunk, a Szűz Máriáról mondott órát csak néhány esetben érintjük.

A középkori liturgia- és dallamtörténeti kutatást számos tényező nehezíti,² ezekkel a pálos zsolozsmával kapcsolatban is számolnunk kell. A hazai pálosok liturgikus forrásainak genealogikus vizsgálatával nem mehetünk az 1400-as éveknél korábbra, hiszen zsolozsmájukra vonatkozó legkorábbi emlékek XV. századiak. További probléma, hogy a fennmaradt források az ország területéről elszórta állnak rendelkezésre, számuk nem teszi lehetővé, hogy a rend egészére nézve biztosan érvényes fejlődési utakat mutassunk be a nyomtatott pálos breviárium letisztult formájának megjelenéig (1540). Ez a diakron vizsgálat nehézsége. A hiteles kép megrajzolását nehezíti továbbá, hogy a rendi liturgia egységesítésének — a középkor során vélhetően többször felmerült — gondolatáig olykor a kortárs remeteközösségek szokása is mutatott némi eltérést, így szinkron értelemben sem tökéletesen egységes a kép. Egy-egy monostor liturgikus úzusában megjelenhettek helyi változatok a környezettel való kölcsönhatás nyomán, vagy éppen a rendi liturgikus könyvek hiánya miatt (ld. például a magánbreviáriumok sajátosságait), amelyeket le kell választani a rend nagyobb részére érvényes szokásrendről. Végül a zsolozsmaforrásoknak csak egy részében találunk zenei emléket, így a dallamtörténeti kutatás az általános liturgiátörténetnél is nehezebb helyzetben van.

A források tekintetében jórészt a CAO-ECE háttér munkái során használtknál maradunk.³ A liturgikus rend szempontjából a kézírásos, XV. századi magánbreviáriumot (Paul-28) és diurnálét (Paul-439), valamint a nyomtatott breviárium 1475–1491 közötti első (Paul-812a) és az 1540-es harmadik kiadását (Paul-1540) használjuk.⁴ A dallamok forrásaként elsősorban a megbízható és teljes, XV. századi *Remetei antifonálé* (Paul-8) jön szóba, amelyet kiegészít a legújabbban XVI. század elejének vélt *Częstochowai pálos kantuále* (CantPaul),⁵ valamint a kései, 1644-es *Újhelyi pálos processzionále* (ProcUjh).⁶ A *Leleszi vesperále* (Paul-94) anyaga kimarad a kompletóriummal kapcsolatos elemzésünkéből, mert egyrészt a vonatkozó részei nagyon hiányosak, másrészt a meglévők olyan

² A kérdést általánosságban tárgyalja FÖLDVÁRY Miklós István: „A római rítus változatainak kutatása — I. Bevezető gondolatok”, *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 29–36.

³ Részletesebb leírásukat ld.: DOBSZAY — KOVÁCS: CAO-ECE. V/A *Esztergom (Temporale)*. 40–42.

⁴ Az 1537-es (?) második kiadást az 1540-es kiadással való nagymértékű azonossága alapján nem tartottuk szükségesnek külön kezelni. Az előbbiről bővebben ld. HÓMAN: „Pálos breviáriumok ...” (ld. 1. jz.) 296–298.

⁵ Częstochowa, Archiwum Paulinów, I-215. A forrás datálásáról Jakub Kubieniec lengyel zene-történész kutatási eredményeit idézi PAPP Ágnes: „«Toni chorales». Rövid tonáriusok Magyarországon a középkor után”, *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 300.

⁶ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Oct. Lat. 794.

szoros esztergomi párhuzamokat mutatnak, amelyek a pálos hagyományban biztosan nem általánosíthatók.⁷ Zenei jelentőséggel bír ugyanakkor egy korábban ebből a szempontból még nem vizsgált nyomtatvány, a pálos Gyöngyösi Gergely (1472–1531) konstitúciókat, rendi törvényeket közlő és magyarázó írásának (GyConst)⁸ nyomtatott kottás melléklete (f159^v–160). A római nyomdászok metszette oldalpáron a kishórák antifónáinak, *responsorium breve*-inek és himnuszainak dallamincipitjei olvashatók („In minoribus horis hoc modo cantandum est”) a temporále fontosabb ünnepeinek megfelelő sorrendben. Figyelemre méltó e nyomtatott melléklet, hiszen egyrészt —ahogy később látni fogjuk— a kompletórium kézirásos forrásainak előírásait hozza, másrészt a szerző rendi egységesítési törekvésének zenei szempontjait tükrözi.⁹ Nyomdai kivitelezése is magas szintű: nem csak a korban általános megoldást jelentő üres kottasorokat nyomtatták ki, amely a könyv használójára bízta volna a dallamok kézzel való bejegyzését, hanem minden egyes zenei részletet egyben metszettek ki. Ezzel a nyilvánvalóan költségesebb és nehezebb megoldással Gyöngyösi elejét vette a további bizonytalanságnak, és hozzájárult a pálos hagyomány még egyöntetűbbé válásához, hiszen a követendő zenei előírás így akár mindegyik monostorba eljuthatott.

⁷ Ld. például a nagybőjti kompletóriumok sajátosan esztergomi kantikumantifónáit és melizmatikus *responsorium breve*-it (f1^{r-v}, f3), valamint a himnusz hiányát a matutínumból. A vesperále pálos eredete vitatott a szakirodalomban. Cáfolja Mezey László véleménye alapján TÖRÖK: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai*. 25–31, védi RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973. 532. Szendrei Janka véleményével egyezően ez utóbbihoz csatlakozik DOBSZAY: *Corpus antiphonarum*. (ld. 1. jz.) 306.

⁸ *Declarationes constitutionum ordinis fratrum eremitarum Sancti Pauli primi eremitae*. Az említett munka a szerző további két írásával (*Directorium singulorum fratrum officialium — Epitoma seu brevilogia*) egybekötve megtalálható a budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményében (RMK III. 191–193), 1520 körül Rómában nyomtatta Antonius de Bladis de Asula Brixiensi. A három nyomtatvány a kötetben folytatólagos, gépi foliálást kapott, hivatkozásaiban (a rubrikák számai mellett) ezt használom. A munka kritikai közreadását Sarbak Gábor készíti elő, az első két nyomtatványt ld. SARBK Gábor (közr.): *Gyöngyösi Gergely OSPPE: Epitoma és Directorium*. Res Libraria Hungariae, Fragmenta Codicum Kutatócsoport, Budapest 2011. ([www.fragmenta.oszk.hu/docs/...](http://www.fragmenta.oszk.hu/docs/)) — Földváry Miklós Istvánnak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a forrásra.

⁹ A pálos konstitúciók józan engedékenységgel szintén a rendi zsolozsma egységes végzését szorgalmazták, ld. Rubrica XXXIIIa–d: „De divino officio diurno et nocturno uniformiter observando. Item, ordinavimus firmiter statuentes, ut divinum officium diurnum et nocturnum per omnes domos nostras coenobiales, in quibus copia librorum habetur, uniformiter ab omnibus observetur. Nec cuiquam liceat addere, corrigere vel mutare sine licentia sui superioris. ...” (GyConst f102^v) A szerző zenei igényességét jelzi továbbá, hogy a kötet egy másik mellékletén az egyes ünnepekhez rendelt miseordináriumi incipitjegyzékét találjuk (Rubrica LXXIV, f154^v–155), a kottaolvasásban járatlanoknak pedig hangköztani és zeneelméleti összefoglalót közöl (Rubrica XXXIVh, f104^v–105). Ez utóbbi traktátusrészlet érdekessége, hogy egy jelentős közép-európai zeneelméleti hagyományhoz, a középkori hivatkozásokból töredékesen ismert *Traditio Iohannis Hollandrini*-hez tartozik. Gyöngyösi a hagyományt fémjelző Iohannes Hollandrinus nevét Holendrinus alakban említi („De his vocibus icō. Holendrinus ...”). A nevezett traktátushagyományról ld. Michael BERNHARD — Elżbieta WITKOWSKA-ZAREMBA (közr.): *Traditio Iohannis Hollandrini. I. Die Lehrtradition des Johannes Hollandrini*. Bayerische Akademie der Wissenschaften, München 2010.

Zsoltárantifóna

A pálos kompletórium állandó zsoltárainak¹⁰ közös (*sub unica*) antifónája a óra változó részeinek egyik legszilárdabb eleme. Az év nagyobb részében —Szentháromság vasárnapjától nagyszerdáig— az első zsoltárból (Ps 4) vett *Miserere mihi Domine* antifónát énekelték, a szent háromnapon nem tartozott antifóna a zsoltárokhoz, majd a húsvéti időben egy hármás *Alleluia* következett. Esztergom ezzel szemben általában nem rendelt zsoltárantifónát a kompletóriumhoz,¹¹ csak a nagyböjti és húsvéti időszak, valamint a nagyobb Mária-ünnepek¹² kaptak saját tételt. Nagyböjt első vasárnapján (Invocavit) hangzott fel először a *Miserere mihi Domine* antifóna, ezt nagyszerdáig énekelték, majd a szent háromnapon antifóna nélkül olvasták a zsoltárokat.¹³ A húsvéti időben hármás *Alleluia* szerepelt Esztergomban.

Hogyan alakult a pálosok sajátos szokásrendje a zsoltárantifónával kapcsolatban? Szembetűnő a két közös antifóna (*Miserere mihi Domine* és az *Alleluia alleluia*) használata, de honnan származnak az eltérések?

Lássuk először a *Miserere mihi Domine* antifónát! Ha csak a szolozsma tételrendjét vizsgáljuk, úgy tűnhet, hogy a pálosok csak az antifóna funkcióján változtattak, bővítettek. Mivel számos hagyományban —köztük a római kuriális, a ferences, a domonkos kompletóriumban, valamint egyes hazai ágostonosok gyakorlatában— a húsvéti idő kivételével egész évben énekelték a *Miserere*-t, nem zárható ki, hogy a pálosok valóban e liturgikus hagyományok mintájára terjesztették ki az antifóna használatát. Mindez a XV. század vége előtt bekövetkezett, hiszen a fennmaradt legkorábbi pálos breviáriumokban már így találjuk.¹⁴ Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a zenei szempontokat sem! Egyrészt a kibővült funkcióval együtt nem vették át az antifónának fe-

¹⁰ Ps 4 *Cum invocarem*; Ps 30,1–6 *In te Domine speravi*; Ps 90 *Qui habitat*; Ps 133 *Ecce nunc*.

¹¹ A bevezető *Deus in adiutorium*-ot záró *Alleluia*-t, illetve böjtelő idején a *Laus tibi Domine*-t kvázi-antifónának tekintették, ez tért vissza a negyedik zsoltár (Ps 133) után. Ld. OStr 44 (Dominica Septuagesima): „... iam non dicitur *Alleluia*, sed loco eius dicitur *Laus tibi Domine*.” Arról pedig, hogy a „loco eius” a zsoltárok utáni visszatérésre is vonatkozott, Gyümölcsoltó Boldogasszony rubrikái adnak felvilágosítást, ld. OStr 57: „Finitis psalmis, resumitur antiphona *Laus tibi Domine*”. E gyakorlat ismert külföldről is, megtaláljuk például a prágai, a bázeli és az ambrózián kompletórium-hagyományban. Félúton áll a Benedek-féle regulában előírt, szigorú értelemben vett antifóna nélküli gyakorlat („Completorium autem trium psalmodum dictione terminetur, qui psalmi directanei sine antiphona dicendi sunt ...” — Cap. XVII) és az önálló zsoltárantifóna alkalmazása között. Ld. SÖVEGES Dávid OSB (szerk.): *Szent Benedek regulája*. Pannonhalma 1948. 76.

¹² A „Cum iucunditate *nativitatem* sanctae Mariae celebremus...” kezdetű zsoltárantifóna Sárlos Boldogasszonykor „visitationem”-mel, Szeplőtelen Fogantatáskor „conceptionem”-mel hangzott stb. Vö. MMAe 7058.

¹³ OStr 78 (In cena Domini); „... incipitur completorium simpliciter. *Cum invocarem, In te Domine ...*”

¹⁴ Paul-28, Paul-439 rubrikáiban már megjelenik, a nyomtatott breviáriumok (Paul-812a, Paul-1540) pedig ezt a szokást viszik tovább.

rencések és ágostonos remeték forrásaiból is ismert dallamváltozatát,¹⁵ amint másutt ezt megtették (ld. lentebb, a rövid rezponzóriumnál), másrészt valószínűleg kezdetben sem követték Esztergom dallamválasztását. Meglepő módon ugyanis a pálos változatot *nem* találjuk meg az esztergomi központi forrásokban (Str-7, Str-1, Str-I3-1) és a hozzájuk igen közeli egyik pozsonyi antifonáléban (Str-2), pedig rendtörténeti okok miatt talán az ellenkezőjére számíthatunk. Ezekben a kódexekben egységesen egy másik, Európa-szerte ismert változat szerepel:

Str-1 f54^v, Str-2 f93, Str-7 f107^v

Mi - se - re - re mi - hi, Do - mi - ne, et ex - au - di o - ra - ti - o - nem me-am.

Str-I3-1 f6^v a ac

Az esztergomi főforrások és a pálosok változata az antifóna első sorában jellemző módon eltér. Az előbbieket változata a G hangot szekundlépésű *pes*-ekkel és *clivis*-ekkel járja körül, és G-zárlatra fut ki, míg a pálos változat 5 *punctum*-mal, szinte tubaszerűen ismételteti a G-t, majd felfelé elmozdul róla, végül pedig F-en zár.¹⁶

Paul-8 2

Mi - se - re - re mi - hi, Do - mi - ne, et ex - au - di o - ra - ti - o - nem me-am.

CantPaul 104

GyConst f159^v

ProcUjh f44^v fa

IstA f59 f

CAlb f60 - - - - - | | | - - | pes - - cli - pes | - -

Jellegzetes a különbség, bár nyilvánvalóan ugyanazon dallam két változatáról van szó. A jelenségben több részletkérdés is figyelmet érdemel. Egyrészt különös, hogy a szóban forgó pálos források (Paul-8, CantPaul, GyConst, ProcUjh) szerkesztői között térben és időben meglévő távolság ellenére zenei lejegyzés

¹⁵ Ez a változat az első dallamsor zárlatát felhúzza a domináns C-re, és egy jellegzetes motívummal meg is erősíti. Vö. MMMAE 8047, valamint DOBSZAY: *Corpus antiphonarum*. (ld. 1. jz.) 196. Dobszay ugyanitt nem tulajdonít jelentőséget az esztergomi és pálos forrásokon belül mutatkozó —kisebb mértékű, de meglepően következetes— eltéréseknek.

¹⁶ E dallamváltozatot külföldről eddig krakkói és speyeri hagyományokból sikerült kimutatni, ld. *Breviarium notatum Cracoviense* (Prešov/Eperjes, Štátina vedecká knižnica, Sopko 197, f57), valamint *Psalterium Spireense* 1515 (München, Bayerische Staatsbibliothek, 2 Liturg. 379, f99^v).

zések ilyen egységes képet mutatnak a kompletórium zsolttárantifónájában. A GyConst normatívnak szánt, nyomtatott incipitjegyzéke is e változat intonációját közli. (1. *ábra*) Másrészt igen meglepő, hogy a *Miserere* antifónának az esztergomi fővonalától némileg eltérő, „pálos” változata lényegében azonos módon szerepel a XIV. századi *Isztambuli antifonále* (IstA) anyagában, sőt a XII. századi, neumákkal notált *Codex Albensis*-ben is (CALb) azonosítható.¹⁷ (2. *ábra*) Mindez azt valószínűsíti, hogy a rendi gyakorlatban mélyen meggyökerezett dallammal van dolgunk. Számolni kell tehát azzal a lehetőséggel, hogy a pálosok liturgikus hagyományuk első egységesítéskor merítették egy Esztergomhoz kötődő, de attól jellemző pontokon elváló mellékanyagományból is, nem csak a liturgikus fővonalból.¹⁸ A kompletórium zsolttárantifónájában e mellékanyagomány hatása mutatkozhat meg, amelyet a talán később kiterjesztett, majdnem egész éven át tartó használat szinte kitörölhetetlenül bevésett a rendi emlékezetbe.

Az említett esztergomi mellékanyagományhoz további adalékot jelent, annak életképességére és jelentősebb hatására utal, hogy a *Miserere* antifóna népnyelvű változatát a pálosok által is énekelt, F-középkadenciájú dallammal közlik a protestáns graduálok.¹⁹

A szent háromnapi szokásrend lényegében nem különbözik a pálosoknál és Esztergomban: a kompletórium mindkét hagyományban őrzi az archaikusabb formát, az antifóna nélküli (*simpliciter*) prózai zsolttározást. A Paul-1540 rubrikái gondosan előírják, hogy a zsolttárok és a kantikum *után* következő, a zsolttározást formailag lezáró *Christus factus est* antifónát is csak egyszerűen fel kell olvasni (f165^v).

A húsvéti időszak harmas *Alleluia*-ja szintén közös a két szokásrendben. A pálos gyakorlat nem változtatott az esztergomi mintán: a nagyszombati mi-

¹⁷ A CALb f60 neumas bejegyzése meggyőzően ráillik az IstA dallamvonalára: a *punctum*-okon (*traktulus*) túl az általában magasabb hangok jelzésére szolgáló *virga*-k, valamint a *pes* és a *clivis* alkalmazása is következetes. Ld. a 2. ábrát a tanulmány végén. Az IstA és a pálos változatok első sorai között csak az utolsó szótagon van elhanyagolható különbség: a pálos dallam egy *clivis*-en keresztül, hajlítással éri el a jellemző F-zárlatot.

¹⁸ Dobszay kimutatta, hogy a Paul-8 antifónái felerészben az esztergomi központi források (Str-7, Str-1, Str-I3-1) anyagával, felerészben a pozsonyi antifonálékkal (Str-2, -3, -4, -5) tartanak, de ez még mindig lényegében az esztergomi fővonal két, nagyon közeli változata. Elenyésző ehhez képest az egyéni változatok vagy önálló dallamok száma a pálos antifónakészletben. Ld. DOBSZAY: *Corpus antiphonarum*. (ld. 1. jz.) 313–315. A pálos *Miserere mihi Domine* antifóna tehát ez utóbbi kisebbséghez tartozik.

¹⁹ *Batthyány-graduál* (Alba Iulia/Gyulafehérvár, Batthyaneum 40, 180); *Rádny-graduál* (Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, K-1.480, 199); *Óvári graduál* (Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, R 504, 80), *Öreg graduál* (RMK I. 658, 457). Az előbbiekről ld. FERENCZI Ilona (közr.): *Graduale Rádny saeculi XVII*. Musicalia Danubiana 16. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1997. 27–30, 37, valamint az antifóna átirását ugyanitt 182. A dallam további emlékeit ld. CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. Régi magyar dallamok tára I. Akadémiai Kiadó, Budapest 1958. 174. szám.

seben az áldozás után énekelt, rövidített vesperás 6f(b) tónusú zsolántifónáját²⁰ énekeltek el újra a kompletóriumban.

Str-7 f163, IstA f94^v, Paul-8 238, ProcUjh f45^v

Mivel a kompletórium bejegyzéseinél egyetlen esztergomi forrásunk sem közli újra kottával ezt az antifónát, legfeljebb a rubrikák említik, a pálos források nélkül bizonytalanok lennénk e hármis *Alleluia* esztergomi dallamválasztásában. A tétel természetesen megjelenik az Esztergomi ordináriusban, ám dallamválasztásra vonatkozó utalást ott sem találunk.²¹ A származtatott (pálos) hagyomány segíti ki itt a korábbi (esztergomi) szokások kutatóját. A Szent Adalbert-székesegyház (és a hozzá kötődő nagyobb templomok) megszilárdult hagyományába belenövő középkori énekeseknek bizonyára elég volt a vesperásnál lekottázni a dallamot, az évenként ismétlődő gyakorlatból emlékeztek a két óra zsolántifónájának dallami azonosságára. A pálosok forrásaiban viszont kottával szerepel a kompletórium antifónája is. Kifejezetten képszerűen, szinte didaktikusan jelenítik meg például a Paul-8 238. oldalán a szóban forgó énekesi teendőket: a zsolántifóna intonációjának bejegyzése után —egy függőleges vonal mentén négy sorban— közlik az állandó zsolántárok kezdősorait, majd kiírják a teljes antifónát.²² (3. ábra)

A húsvéti hármis *Alleluia* dallami szempontból és liturgikus szerepében is a pálos kompletórium változó részeinek legrégebbi rétegéhez tartozik a korábban bemutatott *Miserere* antifóna dallamával (és vélhetően csak azzal) együtt. Ennek további alátámasztására érdemes a hármis *Alleluia* előírásait vizsgálat alá venni. A nyomtatott pálos breviáriumok jellemző „tribus vicibus” (háromszor) kifejezése valóban a középkori magyar rubrikás nyelvezet archaikus változatát tükrözi. Nem találjuk meg az Esztergomi ordináriusban, szerepel viszont a legrégebbi esztergomi forrásokban és az Egri ordináriusban.²³

²⁰ Az említett antifóna az évközi szombati vesperás *Benedictus Dominus Deus* kezdetű első zsolántifónájának *Alleluia* szövegű kontrafaktuma. Vö. MMAE 6005.

²¹ OStr 83, 104.

²² A nagyszombati vesperásnál ettől függetlenül szintén kottával szerepel a teljes antifóna, ld. Paul-8 237. A pálosok többi kottás forrásából is egyértelműen kiderül, hogy a kompletórium zsolántáraihoz ez az antifóna tartozik (CantPaul 110, GyConst f159^v, ProcUjh f45^v), a Paul-1540 rubrikái pedig még a húsvét utáni első vasárnap kompletóriumánál is emlékeztetnek: „Psalmi cantantur in VI tono.” (f175^v)

²³ Paul-812a f173 és Paul-1540 f170: „Et post psalmos dicitur tribus vicibus *Alleluia alleluia alleluia.*”, ezzel párhuzamosan OAgr 235: „Post hoc [értsd: a zsolántárok után] tribus vicibus repetitur

Néhány szokásrendben —köztük a római kuriális, a ferences, a domonkos liturgiákban— a húsvéti idő kompletóriumához az év többi napján énekelt *Miserere* antifóna *Alleluia* szövegű kontrafaktumát rendelték.²⁴ Ez a megoldás nyilvánvalóan nem hatott a pálosokra, hiszen e kontrafaktum forrásaikból —ahogy Esztergomból is— hiányzik.

Úrnapja kompletóriumában a Paul-1540 előírja, hogy a szokásos *Miserere* antifónához egy *Alleluia*-toldalékot kell illeszteni.²⁵ A Tatai Antal szerkesztette breviáriumban (Paul-812a) nem szerepel, de megtaláljuk CantPaul rubrikáiban.²⁶ Véltetően máshol is gyakorlat lehetett, hiszen általában szokás volt Úrnapját —saját tételei mellett— az *Alleluia* gyakori éneklésével kiemelni a többi ünnep közül.²⁷ Kottás lejegyzés nem maradt róla, minden kántor a saját zenei érzékére hagyatkozva valósította meg.

Részmegfigyeléseinket összegezve korábbi feltételezésünket újra megfogalmazhatjuk. A középkori pálos zsolozsma kompletóriumuma —bár jelentős változásokon ment keresztül a rend megalapításától a késő középkorig— régebbi elemeiben az esztergomi székesegyházi úzushoz tartozó, de attól részben el is szakadó mellék hagyomány hatását tükrözi. Erre mutatnak a váradi (vagy esetleg csanádi) hagyomány képviselőjének tartott Calb és az esztergomi mellék-vonalat tükröző IstA dallamvariánsaiban,²⁸ valamint a Felvidékről eredeztethető²⁹ protestáns graduálokban meglévő párhuzamok. E mellék hagyomány pontosabb behatárolására jelenleg nem vállalkozhatunk. A rendi zsolozsma megalkotásával megbízott felelősök —a szoros értelemben vett esztergomi szokásrend figyelembevétele mellett— az ország bármelyik egyházmegyé-

Alleluia.”, de OStr 83: „Finitis psalmis, resumitur *Alleluia alleluia alleluia.*” Míg az OStr szókészletében máshol sem szerepel a „tribus vicibus” kifejezés (azonos értelemben a klasszikus „ter” szót használja, ld. 78), addig az OAgr előírásai között további hat helyen előfordul (212, 217, 230, 232, 232, 480). Földváry Miklós István szerint e jelenség az OStr esetében vélhetően egy humanista műveltségű redaktorhoz köthető, aki megváltoztatta a szokásos középkori szóhasználatot, míg az OAgr —a Pray-kódexszel, a Hartvik-féle pontifikáléval és az esztergomi misszálékkal együtt— egy korábbi megfogalmazást őriz.

²⁴ Egyes ágostonos és domonkos források négy *Alleluia*-t alkalmaznak a *Miserere* antifóna dal-lamára. Ld. a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 120 jelzetű ágostonos antifonáléját (f124/95^v), valamint Frank GORTON: *Compline in the Dominican Rite (1256 to 1949)*. Part of a Phd-dissertation. Indiana University. Faculty of the Graduate School, [Bloomington IN] [s.a.] 203.

²⁵ Paul-1540 f200: „Et ad completorium, ad *Miserere mihi Domine* similiter iungitur *Alleluia.*”

²⁶ CantPaul 117. A Paul-812a-ban tapasztalt hiány szerkesztői következetlenségnek tulajdonítható, amit a Paul-1540 kiadásakor már pótoltak.

²⁷ Esztergomban például visszatérnek a Szentháromság vasárnapján elhagyott húsvéti zoltár-antifónához is ennek kedvéért, ld. OStr 104. A Paul-28 287. fólióján rendhagyóan az esztergomi tételrendet találjuk az *A fructu frumenti* zoltárantifóna kivételével. Ez utóbbi a szepesi breviáriumok egy részében szerepel a kompletóriumhoz rendelve. A Paul-28-ban tükröződő szokás a pálosoknál csak regionális jelenség lehetett.

²⁸ A két forrás eredetéről ld. DOBSZAY: *Corpus antiphonarum*. (ld. 1. jz.) 344–345, valamint 337–339, illetve SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása*. (ld. 1. jz.) 104–109.

²⁹ Ld. FERENCZI: *Graduale Rádáy*. (ld. 19. jz.) 29–30.

hagyományából meríthettek, sőt a hazai szerzetesrendek szokását és az általuk ismert külföldi rítusokat is felhasználhatták. Céljuk minden bizonnyal egy jellemző, tágabb környezetétől is érzékelhetően különböző, ugyanakkor hagyományos anyagból felépülő liturgia létrehozása volt. A pálos zsolozsmagyakorlat ezen első egységesítése a rend történetének nagyon korai szakaszában, talán már a XIII–XIV. században végbemehetett.³⁰

Himnusz

Az esztergomi zsolozsmahagyományban nem énekeltek himnuszt a matutínumban, a kompletóriumnak viszont jelentősebb számú időszaki és szentekről szóló himnusza volt. Ezzel szemben a pálosok —egy általánosabb szokást követve— a matutínumot részesítették előnyben, kompletóriumuk himnusz-készlete ezért a forráshagyományéhoz viszonyítva lényegesen szűkebbre szabott. Az év nagy részében az általános *Te lucis ante terminum*-ot énekeltek, amelyet nagyböjtben a *Christe qui lux es* váltott fel. Karácsonykor és a nagyobb Mária-ünnepek alkalmával a szombati Mária-zsolozsma kompletóriumának himnusza, a *Lux mundi beatissima* szerepelt.³¹ E himnuszok dallamválasztását a kottás források tanúsága és néhány szöveges előírás segítségével sikerült rekonstruálni.

A *Christe qui lux es*³² és a *Lux mundi beatissima*³³ esetében a pálosok bizonyosan megőrizték az esztergomi dallamot, hiszen azok (vagy közeli variánsaik) egyaránt ismertek mindkét hagyomány himnuszforrásaiból.

A *Te lucis ante terminum* pálos *ad notam*-ját a vizsgált források az alábbi módon adják meg:

³⁰ Földváry Miklós István hívta fel a figyelmemet arra, hogy a legtöbb szerzetesrend (ciszterciek, ferencesek, domonkosok, karmeliták) liturgiájának egységesítése már az alapítást követő első nemzedékben megtörtént, ezért valószínűsíthető, hogy ez a pálosok esetében sem volt másképp. Egy rend „rendezettsége” a közös regulán kívül a liturgia egységességében mutatkozik meg. A pálos misszálékban e korai rendezés érhető tetten, ugyanis helyenként az esztergomi úzus legrégibb, a Hartvik-féle pontifikáléig visszavezethető, és a későbbi egri, zágrábi vagy pécsi mellék-hagyományból hiányzó anyagai fedezhetőek fel bennük.

³¹ A Mária-zsolozsma kompletóriumában a *per annum* időszakban (*Officium beatæ Virginis quotidianum*), ádventben, a karácsonyi és a húsvéti időben a *Fit porta Christi* kezdetű himnusz szerepelt, szombati napokon azonban a *Lux mundi*-t mondták. Az előbbi dallamát csak Esztergomból ismerjük, ld. Str-380 f140^v.

³² A CantPaul 255. oldalán bejegyzett dallama hangról hangra megegyezik az esztergomi *Oláhpesztérium* változatával (Str-380 f114). A pálos források dallamait a továbbiakban is a Str-380 (München, Bayerische Staatsbibliothek, Res/2Liturg. 380) himnuszaihoz hasonlítottam. Az utóbbiakról bővebben ld.: SZOLIVA Gábor OFM „Előkerült Oláh Miklós esztergomi érsek kottás *Psalterium Strigoniense*-je (1523) Münchenből — II. A himnárius jellemzése”, *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 121–156.

³³ Első versszaka a pálos forrásokban csekély szövegváltozatot tartalmaz: a harmadik sorban következetesen „caeli terræque” szerepel az esztergomi „caeli, terræ” helyett. A szövegváltozat némi dallami eltérést is okoz, vö. CantPaul 244 és Str-380 f140^v.

	CantPaul	GyConst	ProcUjh	Str
Epi	Hostis Herodes	?	Hostis Herodes	Hostis Herodes (div.)
P	Ad cenam Agni	Ad cenam Agni	Ad cenam Agni	Ad cenam Agni
Asc	Iesu nostra red.	Iesu nostra red.	Iesu nostra red.	Iesu nostra redemptio
Pent	Beata nobis gaudia	?	Beata nobis gaudia	Beata nobis gaudia
Trin	Beata nobis gaudia	-	-	(de psalterio)
Corp	Beata nobis gaudia	Verbum supernum	-	Verbum supernum
Ded	-	Verbum supernum	-	(de psalterio)
OmnSs	Beata nobis gaudia	Beata nobis gaudia?	-	Iesu Salvator saeculi
BMV	Quem terra pontus	Quem terra pontus	Quem terra pontus	Lux mundi/Fit porta
PerAnn	Beata nobis gaudia	-	Beata nobis gaudia	(de psalterio)

1. táblázat: A Te lucis ante terminum pálos ad notam rendszere az egyházi év egyes időszakaiban; az esztergomi kompletórium önálló himnuszai (Str).

A jobb oldali oszlopban közöljük az egyes időszakok esztergomi kompletóriumhymuszait. Összevetve őket a nekik megfelelő pálos *ad notam*-okkal, szembevetendő a párhuzam: a pálosok nagyrészt az esztergomi hymuszok dallamaira énekelték a *Te lucis*-t, azaz a szövegek átrendezése ellenére megőrizték a forráshagyomány zenei sajátosságait. A leglényegesebb különbséget abban fedezhetjük fel, hogy a remeték gyakorlatában a *per annum* időszak *Te lucis* hymusza állandó dallamot kap, a pünkösdi *Beata nobis gaudia*-ét.³⁴ (4. ábra) Esztergomból ez a hozzárendelés nem ismert.

Másodlagos jelentőségű, hogy GyConst a kedvelt esztergomi *Verbum supernum ... Patris* dallamával emeli ki Úrnapja és a templomszentelés ünnepét, illetve hogy a kottás források Szűz Mária és egyes szentek (apostolok, vértanúk, hitvallók és szűzek) ünnepein a *Quem terra pontus* kezdetű laudeshymusz dallamát írják elő a *Te lucis*-hoz.

Kapitulum

A kánoni kompletóriumban a pálosok többnyire a Ier 14,9-et recitálták kapitulum gyanánt (*Tu autem in nobis es Domine*),³⁵ csak a karácsony első vesperása

³⁴ Vö. CantPaul 203 és Str-380 f122^v. Különösnek tűnhet, hogy Gyöngyösi előírásaiból hiányzik a *per annum* időszak *ad notam*-ja, de valójában ez természetes. Táblázata az ünnepi időszakok rendjét tartalmazza, a *per annum*-hoz képest szóba jövő lényeges eltéréseket, míg a „szokásos” formát ismertnek tételezi fel. A melléklet végén, a kevésbé kiemelt szentek kompletóriumához ő is a pünkösdi hymusz *ad notam*-ját rendeli, ld. GyConst f160: „In hoc tono [*Quem terra pontus*] etiam de apostolis, martyribus, confessoribus et virginibus, sed de aliis sanctis sic [*Beata nobis gaudia*].” A „más szentek” nyilván a *per annum*-nak megfelelő dallamot kapják. A *Beata nobis*-dallam szélesebb körű alkalmazását Paul-1540 rubrikái is megerősítik. Ld. f200 (Corp): „Hymnus cantatur in nota *Beata nobis gaudia*.”; f420^v (OmnSs): „Hymnus *Te lucis ante terminum*, et cantatur in nota *Beata nobis gaudia*.”

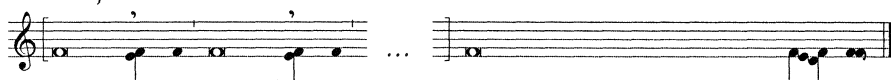
³⁵ Paul-1540 f86^v: „Tu autem in nobis es Domine, et nomen *sanctum* tuum invocatum est super nos, ne derelinquas nos, [Ier 14,9] *Domine, Deus noster*.” A kurzivált szavak a Vulgata szövegének liturgikus kiegészítései, egyaránt megtalálhatók az esztergomi és a pálos hagyományban.

után és néhány nagyobb Mária-ünnepen tettek kivételt. Figyelemre méltó, hogy míg a *Breviarium Strigoniense*-k csak a humanista műveltségű Oláh Miklós rendeletére 1558-ban nyomtatott, utolsó kiadásban térnek el a szöveg bevett liturgikus változatától (*Tu in nobis es Domine ...*, azaz „autem” nélkül),³⁶ a fennmaradt pálos breviariumok mindegyikében a Vulgata szerinti kezdősor (vagy arra való utalás) szerepel. Ez a „szövegkritikus” magatartás fényt vet a pálos liturgikusok filológiai kérdésekben tanúsított aprólékosságára.

A kivételekként említett ünnepeken a Mária-zsolozsma kompletóriumának —helyenként nem bibliai eredetű— kapitulumai szerepeltek a pálosoknál: ez részben Esztergom hagyományát, részben saját elgondolásukat követték.

A kései ProcUjh megőrzött egy saját recitációs tónust a kompletórium szokásos kapitulumához. Szubszemitonális jellege kissé szokatlanul hat a pentaton dialektusú gregorián anyagban, mégis feltételezhető, hogy e bejegyzésben egy esztergomi kapitulumtónus élte túl —előbb szóban áthagyományozva, majd az utolsó pillanatban lejegyezve— a középkor századait. A feltételezést erősítheti a szöveg (lényegileg) változatlan volta és a pálosok többször tapasztalt ragaszkodása sajátos dallamaikhoz.³⁷ A tónus *metrum*-a a szöveg belső tagolásainak megfelelően többször ismételhető volt, és más órákban is így használták (pl. a vesperásban). A *punctum* a tertia (és a többi kishóra?), valamint a kompletórium esetében az alábbi módon hangzott:

ProcUjh f44

Ne derelinquas nos, Domine, Deus no - ster.

³⁶ A boroszlói (Breslau, Wrocław) Egyetemi Könyvtárban 457.812-es jelzet alatt őriznek egy csonka *Diurnale Strigoniense*-t, amelyben szerepel már az „autem” pótlása. (A diurnále a breviarium válogatott anyagát közli, kimaradnak belőle például a matutínus saját részei.) Borsa Gedeon a nyomtatványt 1525 körülre teszi egy tipográfiai párhuzamokat mutató, ép *Diurnale Zagabiense* alapján. Ez utóbbi kötet esetében ismert a szöveget gondozó kanonok személye, aki jelentős munkát végzett a „leromlott” anyagon. Látható ebből, hogy a diurnálék kiadását —a könyvműfaj jellegéből adódóan— megelőzte egy gondos közreadói munka. Nem történhetett ez máshogy a fenti *Diurnale Strigoniense* kiadásakor sem, és talán erre vezethető vissza a kapitulum szövegének módosítása. (A főszöveg friss átdolgozására utal, hogy a rubrikák még a hagyomány korábbi állapotát tükrözik, azokban *Tu in nobis* szerepel. Oláh Miklós kiadása a zsolozsma teljes, filológiailag pontos közlésére törekedett, abban a rubrikákat is a módosított változatban használják.) Az említett diurnáléről ld. BORSZA Gedeon: „Bibliográfiai adalékok az esztergomi breviarium Mohács előtt nyomtatott kiadásairól”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1986–1990. 340–345.

³⁷ Szendrei Janka egy jellemző miseforrást elemezve rámutatott arra, miként mentették át középkori dallamaikat a pálos egyházzeneszék a Tridentinum után, nem mondva le azokról még a megújított szövegű énekes tételeknél sem. LD. SZENDREI Janka: „Modernizáció és hagyományörzés a pálosoknál a XVII. században”, *Magyar Egyházzene* XII (2004/2005) 171–180. A zsolozsmáról átfogó képet ad GILÁNYI Gabriella: „Zenei archaizmusok és neologizmusok a pálos zsolozsmában”, *Zenatudományi dolgozatok* 2009. 69–96. A *Miserere mihi* zoltárantifónával és a *Te lucis* himnusz ad notam-jaival kapcsolatban egyfajta zenei hagyományörzést tapasztaltunk már a középkorban is.

Rövid rezponzórium

Az esztergomi kompletóriumhoz az év nagy részében nem írtak elő *responso-rium breve* tételt. Kizárólag a nagybőjti időszakban énekeltek rövid rezponzóriumot, ekkor azonban kéthetenként változott annak szövege és dallama.³⁸ E tételek zenei kidolgozottsága a *responsorium prolixum*-okkal rokonítható, félu-úton állnak a melizmatikus és recitatív stílus között.³⁹ A pálosok gyakorlata —ismét egy szélesebb európai mintát követve— két szempontból is különbözik ettől. Egyrészt ők az *In manus tuas* kezdetű rezponzóriumszöveget egész évre előírták a kompletóriumhoz, másrészt nem az esztergomi melizmatikusabb, hanem a recitatív *breve*-dallamokon énekeltek azt. Nem az történt tehát a pálos hagyomány kialakításakor, amit a *Miserere* zoltárantifónánál láttunk, ahol csak a szöveg használatát terjesztették ki az egész évre, míg a dallam tekintetében konzervatívnak bizonyultak. Az *In manus tuas* rövid rezponzóriumot teljes egészében átvették, a dallam és a liturgikus szerep szempontjából is külső hatás érvényesült.⁴⁰ A húsvéti időn kívül egy irreguláris tónusú, míg a húsvéti időben (fehérvasárnaptól) egy *Alleluia*-toldalékkal kiegészített 6. tónusú dallam szerepel a kottás pálos források mindegyikében. Párhuzamaik számos hagyományban fellelhetők, többek között a római kuriális, a ferences és a domonkos rítusváltozatokban, valamint a hazai ágostonos remetéknél.⁴¹ A pálosok közvetlen forrását nem sikerült meghatározni, mert a szóba jövő mintáktól —ugyan csekély mértékben, de nagyon következetesen— különböznek. Meglehet, hogy a pálos változatok egyéni alakítás nyomait őrzik. A dallamok átvételekor az illetékeseknek meg kellett birkózniuk a notációváltás nehézségeivel: a vélhetően kvadrát-jellegű mintáról az esztergomi-pálos neumákra való áttérés során akár a dallam finom részletein is módosíthattak, érvényesítve saját zenei ízlésüket.

A szent háromnapon és húsvét hetében az esztergomi és a pálos hagyományokban egyaránt elmaradt a rezponzórium.

³⁸ *Illumina oculos* (1–2. hét), *In pace in idipsum* (3–4. hét), *In manus tuas* (5. hét és nagyszerda), *Dixi conscendam* (virágvasárnaptól nagykeddig).

³⁹ A rövid rezponzóriumok e sajátos típusáról bővebben ld. CZAGÁNY Zsuzsa: „Jellegzetes pontok a középkori prágai officium temporáléjában”, *Magyar Egyházzene* VI (1998/1999) 329–335.

⁴⁰ Az esztergomi karkönyvekben található, a szenvedés hetében és nagyszerdán énekelte *In manus tuas* rezponzórium (pl. Str-7 f142) tehát csak szövegében egyezik meg az általános használatú pálos változattal.

⁴¹ Ld. a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 120 jelzetű ágostonos antifonáléját (f51/22 és f125/96), Cod. Lat. 118 jelzetű ferences antifonáléját (f106^v), valamint GORTON: *Compline in the Dominican Rite*. (ld. 24. jz.) 72. A római kuriális hagyományról ld. az újkori közreadást: *Liber Usualis Missae et Officii pro Dominicis et Festis cum cantu Gregoriano*. Desclée, Paris—Tournai—Roma 1953. 270.

Responsorium *per annum* (vö. Paul-8 3, CantPaul 104, ProcUjh f44^v)

In ma-nus tu - as, Do-mi-ne, * com-mendo spi - ri - tum meum. V. Red - e - mi - sti me,

Do-mi - ne, De - us ve - ri - ta - tis. R. Commendo... Glo - ri - a Pa - tri... In ma-nus...

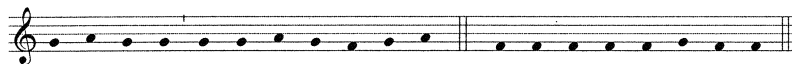
Responsorium *in tempore paschali* (vö. Paul-8 255, CantPaul 111, ProcUjh f45^v)

In ma-nus tu - as, Do-mi-ne, commendo spi - ri - tum meum, * al - le - lu - ia, al - le - lu - ia.

V. Red - e - mi - sti me Do-mi-ne, De - us ve - ri - ta - tis. R. Al - le - lu - ia... Glo - ri - a Pa - tri

et Fi - li - o et Spi - ri - tu - i San-cto. In ma-nus tu - as, Do-mi-ne...

Kantikumantifóna

A *per annum* időszakban a pálos és az esztergomi hagyomány egyaránt az általános *Salva nos Domine* antifónaszöveget rendeli a kantikumhoz, a dallamválasztásban azonban lényeges eltérés mutatkozik. Esztergomban az Európa-szerte általános 3. tónusú mellett egy ritkább 4. és egy egyedi 6. tónusú dallam használatát is igazolják a kottás források.⁴² Köztük a 3. tónusú antifóna a leg-archaikusabb, ennek mintája megtalálható az órómai készletben, a 4. tónusú pedig ezen ősi dallam fríg zárlattal ellátott változataként is értelmezhető.⁴³ A 3. és 4. tónusú *Salva nos*-dallamok valószínűleg kezdettől egymás mellett éltek az esztergomi székesegyház úzusában. A 6. tónusú antifóna tűnik a leg-fiatalabb alkotásnak: erre enged következtetni a gregorián új stílus körében kedvelt tónusa, jellegzetes dallamformulái és talán kontrafaktum volta.⁴⁴ Használatát az OStr alapján az év néhány napjára korlátozódik, egyedül az új históriák beiktatásának vasárnapjain énekelték, így az előbbi két dallam jelentősége

⁴² Vö. MMAe 3091, 4186, valamint Str-380 f103.

⁴³ DOBSZAY: *Corpus antiphonarum*. (ld. 1. jz.) 197–198.

⁴⁴ A *Quae mulier* (MMAe 6063) és a *Sanctimonialis autem* (MMAe 6067) antifónákban a 6. tónusú *Salva nos* mintadallamait gyanítja DOBSZAY: *Corpus antiphonarum*. (ld. 1. jz.) 198 és 397.

ték a XIV–XV. században. Ez azonban azt jelentené, hogy a pálos liturgusok még a XV. században is vettek át alapvető dallamokat az esztergomi hagyományból, megváltoztatva ezzel napi zsolozsmagyakorlatuk lényeges, visszatérő elemét. Ehhez hasonló példát nem ismerünk, ezért ezt a lehetőséget kevésbé tartjuk valószínűnek.

A pálos temporále nagyobb ünnepeinek kompletóriumában —ahol a *Salva nos* helyett saját tétel szerepel— rendre az esztergomi kantikuantifónákat látjuk viszont: *Completi sunt* (Nat C), *Alleluia pascha nostrum* (P 1D C), *Alleluia resurrexit Dominus* (P 1D CC), *Alleluia ascendens Christus* (Asc), *Alleluia Spiritus Paraclitus* (Pent).

A szanktorále kevésbé egységes: a pálos breviáriumok és a kottás források nem mindegyike tartalmazza egyformán az egyes ünnepek saját teteleit. Az alábbi kantikuantifónákat Esztergomban is a kompletóriumhoz rendelve találjuk, így vélhetően (a temporále fenti teteleivel együtt) a pálos anyag régi rétegét képviselik: *Ave Domina mundi* (Ass. BMV), *Adest namque* (Nat. BMV, Conc. BMV), *Virgo Verbo concepit* (Purif. BMV). Az *Ave Domina mundi*-t a kései ProcUjh kivételével a kottás források mindegyike közli, míg a többi antifónáról csak egy-két lejegyzés maradt fenn. Jellemző a pálosokra Mindenszentek kompletóriumának 5. tónusú *Omnes electi Dei* antifónája, amely nem szerepel az esztergomi központi források fősövegében, csak kései, függelékes közléséről tudunk.⁴⁷ Pálos körben fennmaradt két, kottás emléke mellett az összes breviárium előírja.⁴⁸

Paul-8 698

O-mnes e - le - cti De - i, no-stri me-mo-ra - mi - ni an - te De-um,
CantPaul 125 d
Str-3 f220 cb a c c cb

⁴⁷ Megtalálható a Str-3 toldalékában, az utólag bejegyzett szuffrágiumok között (f220), Mindenszentek kompletóriumánál azonban egy másik antifóna szerepel ugyanebben a forrásban (f152 *Gloria haec est*). Azonosították továbbá egy csekély töredékét az IstA toldalékában, szintén a szuffrágiumoknál (f303^v), míg a *Nunc dimittis* antifónája ugyanitt: *Gaudete et exultate* (f242). Az *Omnes electi*-dallam további párhuzamai a nyugat-európai egyházmegyes hagyományokban (Párizs, Wales, Barnwell) és lengyel kármelita kódexekben lelhetők fel a CANTUS adatbázis alapján.

⁴⁸ Kottás emlékeit ld. Paul-8 698, CantPaul 125. A breviáriumokban ld. Paul-439 f378^v, Paul-28 f446, Paul-812a f388^v, Paul-1540 f420^v.

Paul-8 698

ut, ve - stris pre - ci - bus ad - iu - ti, me - re - a - mur vo - bis ad - iun - gi.

CantPaul 125

Str-3 f220 c cb ff

Az egri székesegyház úzusával egyezően a pálosok is a Mária-zsoltosma kantikumantifónáját (*Ecce ancilla Domini*) énekelték Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén. Végül pedig kizárólag a breviáriumokban fordul elő a *Beata es Maria* (Visit. BMV) és a *Conserua nos Iesu Christe* (Transfig.) a kantikumhoz rendelve.⁴⁹

A *Nunc dimittis* antifónáját (a zsoltárokéhoz hasonlóan) sosem duplikálták: előbb csak az intonációja hangzott el, majd a kanticum után a teljes antifóna. A nagyobb ünnepek és oktáviák kivételével précesz követte. A Paul-1540 alapján a précesz szokásos rendje a következő volt: *Kyrie eleison* — *Christe eleison* — *Kyrie eleison*, *Pater noster* csendben, *In pace in idipsum* verzikulusz, apostoli hitvallás (*Credo*) csendben, végül néhány további zsoltárverzikulusz. Ez utóbbi szakasz a nagybőjti időszakban a főpásztorért, a királyért, a népért, a betegért, a halottakért és a bűnösökért mondott további párversekkel egészült ki, valamint elmondták az 50. zsoltárt (*Miserere mei Deus*). Míg Esztergomban a bűnbánati cselemény (*Confiteor*) a préceszben kapott helyet, a pálosok azt mindig a óra bevezető részében mondták el. A précesz tartalmilag nagy változékonyságot mutat az esztergomi forrásokban, így annak a pálos változattal való összehasonlítását az európai gyakorlat átfogó ismeretében lehet majd érdemben elvégezni.

Oráció

A pálos gyakorlatban egyetlen, háromrészes oráció (*Deus qui illuminas* — *Visita nos quaesumus* — *Saluator mundi salva nos*) tartozott a kompletóriumhoz, míg Esztergomból ennek csak első és harmadik egysége ismert.⁵⁰ A második részt (*Visita nos quaesumus*) önálló orációként használta számos hagyomány, például a monasztikus (a bencések egy része és a ciszterci), a római kuriális, a domonkos és az ambrozián,⁵¹ egyes püspöki székesegyházak azonban egészen más

⁴⁹ A *Beata es Maria* kései hozzárendelés lehet, a tágabb magyar hagyományban leginkább vesperásantifónaként fordul elő (Adv 2D V2). A *Conserua nos* dallamát megőrizte az IstA toldaléka, ld. f300.

⁵⁰ Ld. például Str-67 f114, Str-7 f65, Str-1558 f115^v, Str-380 f103^v.

⁵¹ Vö. GORTON: *Compline in the Dominican rite*. (ld. 24. jz.) 271.

szövegeket írtak elő.⁵² A pálosok tehát megtartották az oráció esztergomi szövegét, de kiegészítették azt —talán a különbözőzés szándékától vezérelve— a *Visita quaesumus* kezdetű középső szakasszal. E hármassal így a rendre jellemző. További sajátossága, hogy a hagyományos első rész (*Deus qui illuminas*) végéhez következetesen hozzáillesztik a „gaudentes” szót.⁵³ Esztergomból ez a bővítmény nem ismeretes, eddig kizárólag a középkori Brassó szokásából sikerült kimutatni.⁵⁴

Bevezető és befejező rítusok

A pálos kompletórium bevezető és befejező részének imádságaival, rubrikáival kapcsolatban a Paul-1540-re támaszkodunk, szerkesztője ugyanis az első adventi vasárnapnál közli a teljes *ordinarium completorii*-t (f86–87^v). Sajnos a nyomtatott breviárium első kiadásában ugyanez nem tanulmányozható, mert egyetlen fennmaradt példányának (Paul-812a) első ívfüzetei —ahol a kompletórium visszatérő szövegeit keresnénk— elvesztek. A második kiadású breviáriumot sem tudjuk segítségül hívni, abból is hiányzik a kompletórium rendje.⁵⁵ A kézírásos források néhol használhatók a nyomtatott breviáriumok alapján kirajzolódó szokások korábbi meglétének igazolására.

Gyöngyösi Gergely írásaiból tudjuk, hogy harangkondítás figyelmeztette a szerzeteseket a kompletóriumhoz való gyülekezésre.⁵⁶ A hóra a Paul-1540

⁵² Bamberg 1501: „Illumina, quaesumus, Domine tenebras nostras ...”; Salzburg 1550k.: „Deus, qui diem discernis a nocte ...” stb.

⁵³ Paul-1540 f87: „Deus, qui illuminas noctem, et lucem post tenebras facis: concede propitius, ut hanc noctem sine impedimento Satanae transeamus, atque in matutinis horis ad sanctum servitium tuum recurrentes, tibi, Domino Deo vivo et vero gratias ac laudes referamus *gaudentes!* Visita, quaesumus, Domine, habitationem istam, et omnes insidias inimici ab ea longe repelle, et sancti angeli tui habitent in ea, qui nos in pace custodiant, et benedictio tua sit super nos semper! Salvator mundi, salva nos, omnipotens Deus, et lucem tuam nobis concede perpetuam, et pacem tuam nostris concede temporibus: a subitanea et improvisa morte nos eripere digneris! Qui cum Deo Patre et Spiritu Sancto vivis et regnas, Deus, per omnia saecula saeculorum. Amen.”

⁵⁴ Ld. a brassói *Breviarium notatum* (Braşov/Kronstadt/Brassó, Archiv Bisericii Negri, Ms. I. F. 82) 1. köt. f57 és 2. köt. f157. Ez a két fólió azért is fontos a kompletórium hazai története szempontjából, mert a Str-7 mellett a fennmaradt magyarországi források között egyedül itt szerepel még a 4. tónusú *Salva nos* antifóna. A kódex esztergomi mintáiról ld. DOBSZAY: *Corpus antiphonarum*. (ld. 1. jz.) 352–353.

⁵⁵ A f79 hiányzik az egyetlen fennmaradt példányból (Budapest, Egyetemi Könyvtár, RMK III. 84). A rendszeres használat miatt meglazult lap gyaníthatóan előbb kivált a kötésből, majd elveszett.

⁵⁶ A harangozónak még azt is megjegyzi, hogy mindig olyan időpontban jelezzon a kompletóriumra, hogy a testvéreknek azután maradjon még alkalmas ideje („tempus opportunum”) elmélkedésre és további imádságra, mielőtt nyugovóra térnének, ld. *Directorium*, Cap. XIV. Incipit regula sacristarum ... Secundo circa pulsationes (GyConst f29^v). Egy másik helyen kevésbé részletezőn azt írja, hogy a kompletórium után mindenki aludni megy: „... dicto completorio omnes vadant ad dormitum”, ld. *Vitae fratrum*, Cap. XVII. Ez utóbbi munkája magyarul hozzáférhető: GYÖNGYÖSI Gergely: *Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*. Közr. Hervay Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988. 54.

rubrikái alapján a főoltár előtt álló szerzetes áldáskérésével (*Iube Domine benedicere*) kezdődött, erre a kórusban lévő hetes válaszolt (*Noctem quietam et vitam perpetuam tribuat nobis ...*). Figyelemre méltó, hogy az áldás egy ritkább szövegváltozatot őrzött meg. A római kuriális, domonkos, ferences hagyományokban „*finem perfectum concedat*” szerepel a „*vitam perpetuam tribuat*” helyett.⁵⁷ Ezután a főoltárnál álló testvér Péter apostol 1. levelének részletét olvasta (*Fratres, sobrii estote ...*), majd a közös bűnbánattartás (*communis confessio*) következett. A miséből ismert módon elmondták a *Confiteor*-t és az előljáró megadta az abszolúciót. Egy csendes *Ave Maria* vezetett innen a kompletórium kezdő verzikulusáig (*Converte nos Deus*). A kompletórium pálos bevezető rítusáról a fentiekkel egybehangzóan számol be a többi breviárium és a Paul-8 a nagyszombati kompletórium rubrikáiban. Itt ugyanis jelezni kellett —még ha csak címszavakban is—, hogy visszatér a szent háromnap idejére elhagyott bevezető.⁵⁸ Az esztergomi kompletóriumokhoz köthető hasonló szokásról nem maradt fenn írásos emlék. Az OStr gyakran —köztük a húsvéti kompletóriumoknál— a *Converte nos* verzikulust jelöli meg a kompletórium jellegzetes kezdeteként, azt megelőző szövegekről nem ad hírt.⁵⁹ Annyi bizonyos, hogy a *Confiteor* helye a préceszen belül volt, miként már említettük, de hogy a Péterlevél részletét felolvasták-e, jelenleg nem dönthető el.⁶⁰

A pálosok a kompletórium végén, az oráció (*Deus qui illuminas*) és néhány rövidebb imádság után mindannyian letérdeltek, és felolvasták („*legitur*”) a *Salve Regina*-t. Ezt követően kivonultak a kórusból a templom hajójába („*ad medium ecclesiae*”), és ott sorban állva várakoztak. A sekrestyés szenteltvízbe mártott *aspersorium*-ot hozott, átadta az előljárónak, vagy ha ő nem volt jelen, egy idősebb szerzetesnek, aki az *Asperges me Domine* elmondása közben egyenként meghintette vele a testvéreket.⁶¹ A doxológiára mindenki meghajolt (olyan mélyen, hogy kezük érinthesse a térdüket), majd megismételték az *Asperges*-t.

⁵⁷ A pálos szövegváltozatot eddig kizárólag a marbachi ágostonos monostor XII. századi konsuetudóiban találtam meg. Aszerint a kompletórium előtt tartott káptalanteremi *collatio* szentfráisi szövegeinek lektora kapja az említett áldást, ld. Joseph SIEGWART OP: *Die Consuetudines des Augustiner-Chorherrenstiftes Marbach im Elsass (12. Jahrhundert)*. Spicilegium Friburgense 10. Universitätsverlag, Freiburg 1965. 157.

⁵⁸ Ld. a 3. ábrát, Paul-8 238: „*Ad completorium. Iube Domine, Lector Sobrii estote, Confiteor, Converte nos, Deus in adiutorium, Gloria Patri dicuntur sicut aliis temporibus.*” Ugyanez a breviáriumokban: Paul-28 f235^v, Paul-439 f180^v, Paul-812a f173.

⁵⁹ A óra kezdeti imádságainak elmaradását ld. OStr 79 (In Sacro sabbato): „*Ad completorium nec Converte nos, nec Deus in adiutorium dicitur.*” Ugyanazok visszatérését ld. OStr 83 (In die Resurrectionis Domini): „*Finite benedictione, incipitur completorium. Converte nos Deus. Deus in adiutorium.*”

⁶⁰ A *Sobrii estote* liturgikus használata mellett szól, hogy a Szent Adalbert-székesegyház előcsarnokából a hajóba vezető egykori díszes kapu, a *Porta speciosa* egyik töredékén e szöveg olvasható. A maradványt az esztergomi Vármúzeum őrzi.

⁶¹ A közös bűnbánattartáskor és a szenteltvízhintéskor a laikus novíciusok is kötelesek voltak megjelenni a kórusban. Ők máskülönben nem imádkozták a kánoni órákat, helyette a matutínium alatt meghatározott számú Miatyánkot mondtak. Ld. GyConst f20 (*Directorium*, Cap. IX).

Egy verzikulus (*Quoniam apud te est*) és egy oráció (*Sancti Spiritus quaesumus*)⁶² után az előljáró megáldotta a közösséget, majd a szerzetesek visszavonultak. A nagyböjti időszakban énekelték a *Salve Regina*-t („incipimus *Salve* in cantu”), nagycsütörtöktől nagyszombatig azonban elmaradt a befejező szertartásból. Ekkor a szenteltvízhintés is csendben történt. A húsvéti vigília utáni kompletóriumban a *Salve Regina* tért vissza az időszaknak megfelelő *Alleluia*-toldalékkal,⁶³ a *Regina caeli*-t pedig a többi óra után („post horas”) énekelték. Pünkösöd nyolcada után állt vissza a *per annum* rendje.

A kompletórium ismertetett befejezése Esztergomból hiányzik, a magyar egyházmegyes hagyomány forrásai közül az Egri ordináriusban találunk utalást hasonló szertartásra. Egerben az első nagyböjti vasárnapon (*Invocavit*) előírták, hogy a kompletórium után a diákok „ünnepélyesen” énekeljék el a *Salve Regina*-t.⁶⁴ Az ordinárius sajnos nem részletezi, hogy mit értettek az ünnepélyesség alatt ebben az esetben. Az előírás talán az antifóna tropusos vagy orgánumos megszólaltatásra utal, de könnyen elképzelhető, hogy processziót is jelentett, máskülönben miért hangsúlyozná ugyanaz a rubrika, hogy a bevonulás a nélkül történik.

A domonkosok kompletóriumát záró ún. *Salve*-processzió a pálos szokások egy másik párhuzamaként vizsgálható. Boldog Száz Jordán, a lombardiai tartomány előljárója 1221-ben (vagy 1222 elején) egy démoni zaklatásoktól szenvedő testvéérért való imádságként vezette be a *Salve*-processziót, később tőlük átvették a párizsi rendtagok, majd innen kiindulva általános lett a domonkos rendben.⁶⁵ A pálosok változata a domonkosokénál egy kissé egyszerűbb, viszont a lényegi mozzanatok közösek: *Salve Regina*, processzió a templomhajóba, szenteltvízhintés, imádságok. Figyelemre méltó, hogy a *Salve* antifónát egyaránt megtartja mindkét szokásrend a húsvéti időben — az említett *Alleluia*-val kiegészítve. A domonkosokéval rokon kármelita zsolozsmahagyomány kissé

⁶² Ez az oráció — a *Deus qui illuminas* kezdetével együtt — pünkösdkor szerepel az esztergomi kompletóriumban. Ugyanekkor a mise áldozás utáni könyörgéseként is használták. A szenteltvízhintéssel való összekapcsolását magyarázhatja itt, hogy benne a Szentlélek termékenyítő harmatának kérése szerepel, ld. Paul-1540 f87: „Sancti Spiritus, quaesumus, Domine, corda nostra mundet infusio, et sui roris intima aspersione fecundet. Per Christum, Dominum nostrum.” Általános használatában megfigyelhető ugyanakkor pünkösöd ünnepének valamiféle kiterjesztése a *per annum* időre, ahogy a *Te lucis* szokásos *ad notam*-jánál láttuk.

⁶³ Paul-1540 f170 (Dominica Resurrectionis): „Et in fine cantatur *Salve Regina* in fine iungendo *Alleluia*. Similiter fit et in versiculo eius.”

⁶⁴ OAgr 186: „Et ad completorium simpliciter sine aliqua processione intrant, ex quo post completorium solenniter postea cantatur *Salve Regina*.”

⁶⁵ A szokást már Boldog Jordán előtt ismerjük a ciszterciek köréből: 1218–1221 között kolostorokban a káptalan után a *Salve Regina*-t processzió keretében énekelték a főoltár előtt. Később a ciszterek ezzel a szokással felhagytak. Erről és a domonkos szokás történetéről bővebben ld. GORTON: *Compline in the Dominican rite*. (ld. 24. jz.) 124–125, valamint William BONNIWELL: *History of the Dominican Liturgy 1215–1945*. Joseph F. Wagner, New York 1945². 148–154.

módosított formában szintén megőrzött egy *Salve*-processziót a szombati vesperásban.⁶⁶

Feltehető a kérdés, hogy mikor született a pálos változat, illetve csak a Paul-1540 rubrikáira támaszkodva mennyire tartható általános érvényűnek a rendben. A nyomtatott breviáriumok korábbi kiadásainál a húsvéti és pünkösd-i kompletóriumok igazíthatnak el: a Paul-812a húsvéti rubrikáiban megtaláljuk a *Salve Regina* fenti (bár időszaki toldalék nélküli) említését, pünkösdnél pedig mindegyik breviárium egységes. A kompletóriumot záró szokás bemutatott rendje tehát végig követhető a nyomtatott breviáriumokban, ezért vélhetően már a XV. század végén, az első kiadás szerkesztése körül készen volt. Mindez azonban távolról sem jelent egységes rendi gyakorlatot. Gyöngyösi 1520-ban kinyomtatott konstitúciós könyvében a kompletórium utáni antifóna kérdése külön cikkelyként szerepel.⁶⁷ A jóváhagyott rendi szabály egy közösségről közösségre változó gyakorlat egységesítési kísérletének tűnik: előírják ugyanis, hogy csak (!) háromféle antifóna énekelhető a kompletórium után. Általános használatra az *Ave Regina caelorum*-ot rendelik, szombati napokra a *Salve Regina*-t, a húsvéti időre pedig a *Regina caeli*-t. Gyöngyösi saját szavaival hozzáfűzi ehhez a rendben elterjedt szokást: a beosztott korátor az előljáró döntése alapján intonál *Ave Regina*-t vagy *Salve Regina*-t. Azért ésszerű szerinte e gyakorlat, mert így elkerülhető, hogy az előénekes olyasmit kezdjen el, amit csak ő tud énekelni, és így a közösség hallgasson az antifóna alatt.

Jól látható, hogy itt két különböző szabályozásról van szó. Bár a breviáriumok is szombati napoknál (az egyes vasárnapok első vesperását követő kompletórium után) írják elő a *Salve Regina*-t, a többi napra viszont nem közölnek antifónát, és főképp nem említik az *Ave Regina*-t. A nagybőjti előírásból gyanítható, hogy szerkesztőik a *Salve* mindennapos használatából indultak ki. Végül teljesen eltér a konstitúciók és a breviáriumok húsvéti időre szóló szabályozása.

A kottás források közül egyedül a CantPaul hívható segítségül a kérdésben. Mivel abban mindhárom „befejező antifóna” szerepel, notátora vélhetően a konstitúciókban tükröződő szokásrend szerint járt el. A *Salve Regina* végén ezért nem találjuk a húsvéti *Alleluia*-toldalékot, amelyet például a domonkos források — az *O dulcis* sor dallamára való egyéni alkalmazás miatt — kottával közölnek.

⁶⁶ Bővebben ld. FÖLDVÁRY Miklós István: „Egy zsolozsmahagyomány újjáéledése. Gondolatok a *Vesperale Carmelitanum* elé”, *Magyar Egyházzene* XIX (2011/2012) 166–167.

⁶⁷ Rubrica LXXV. Quod post completorium antiphonae non cantentur nisi hae subscriptae (GyConst f155v).

Egy retrospektív forrás Lepoglavából (1753)

A középkori pálos kompletórium legfontosabb forrásainak áttekintése után szót kell ejtenünk az 1753-as *Lepoglavai processzionálé*-ről (ProcLep),⁶⁸ amely további kérdéseket tisztáz. A kiemelt ünnepekhez készített kéziratban a karácsonyi kompletórium teljes egészében kottázva szerepel (f9–12), és kései volta ellenére —meglepő módon— a középkori dallamhagyományt követi. Még a recitatív szakaszokat is notálták, ami talán annak köszönhető, hogy használói a XVIII. században már csak évente egyszer nyúltak vissza a korábbi pálos változatokhoz, ezért elveszíthették benne gyakorlatukat. Szövegei némi romanizáló hatást tükröznek, dallamai viszont hagyományőrzők. Bár a kéziratban a szóban forgó óra a matutínium előtt szerepel, a karácsonyi második vespérást követő középkori kompletórium elemeit találjuk ott.

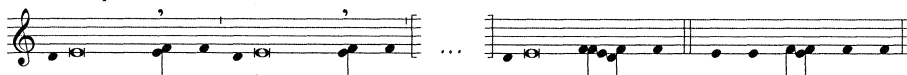
A bevezető szertartás áldáskérésének és áldásának dallamválasztásáról csak e forrás tájékoztat. (5. *ábra*) A középkori eredetűnek feltételezett kvarteszű pálos olvasmánytónust⁶⁹ énekelték e szövegekhez, ami jól illeszkedik a óra itt szereplő hagyományos dallamai közé:

ProcLep f9

Iu - be, domne, be - ne - di - ce - re. Noctem qui - e - tam et fi - nem per - fe - ctum ...

A ProcLep anyagában megtalálhatjuk a szillabikus kezdetű *Miserere* szolárantifónát (f9^v–10), a *Te lucis* himnuszt az *A solis ortus* dallamára (f10),⁷⁰ az irreguláris tónusú *In manus tuas* rövid responzóriumot (f11) és a 6. tónusú *Salva nos* antifónát is (f11^v). A kapitulum tónusa nagyon közel áll a ProcUjh anyagában szereplőhöz, E-tubája azonban önálló változattá avatja:

ProcLep f10^v

Tu autem...

... no - ster. De - o gra - ti - as.

A ProcLep XVIII. századi retrospektív kompletórium-anyaga jelenlegi ismereteink szerint egyedülálló. Az 1600-as évek elején épp Lepoglavában tartották azt a rendi nagykáptalant, amely a Tridentinum nyomán kiadott római breviárium átvétele mellett döntött, és ezzel a középkori esztergomi hagyo-

⁶⁸ Zagreb/Zágráb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 3612. A kézirat kronogrammat tartalmazó címe: „Processionale aD VsVM ConVentVs LepogLaVensIs serVIens proprlls festIVItatbVs eIVs. Conscriptum anno ut supra [1753].” A karácsonyi martirologiumnál beírt évszámok alapján a korpusz 1751-es is lehet. Csomó Orsolyának köszönöm, hogy a forrásra felhívta figyelmemet.

⁶⁹ Ld. RAJECZKY Benjamin (szerk.): *Magyarország zenetörténete I. Középkor*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988. 288–291.

⁷⁰ Vö. Paul-1540 f107^v.

mányból kisarjadt pálos szokásrend új fejlődési irányt vett. A rómanizálás elsősorban a tételrend és a liturgikus szövegek átvételében valósult meg, a hagyományos dallamok — a hivatalossá tett szövegekre alkalmazva — azonban sokáig tovább hagyományozódtak. A nagykáptalan után a korábbi liturgikus könyvek használatát kifejezetten tiltották.⁷¹ Ezzel magyarázható, hogy az 1753-as ProcLep, amely a reformot fémjelző monostor használatában volt, a második karácsonyi vesperást követő középkori kompletóriumot tartotta meg. Ennek szövegei ugyanis — ellentétben az első vesperás utánival — nem különböztek lényegesen az általános római változatától.

Összegzés, további kutatási irányok

A középkori pálos kompletórium anyagában sikerült elkülöníteni az esztergomi liturgikus hagyományból (illetve mellék hagyományjaiból) származó, valamint az azoktól különböző, külföldről vagy más szerzetesrendek szokásrendjéből átvett elemeket.⁷² A közvetlen források megjelölésére egyelőre nem vállalkozhatunk, mert ahhoz a hora végzéséről egy szélesebb európai kitekintés birtokában kellene lennünk. A tanulmányban bemutatott példák alapján — emlékezzünk például a zoltárantifónákra vagy az oráció szerkezetére — meggyőződhattünk arról, hogy a pálos liturgusok a korabeli szolozsmahagyományok beható ismeretével, az egyes tételek között sajátos ízléssel, egyéni elvek alapján válogatva állították össze a rendi kompletóriumot, így a források kérdését nem vezethetjük vissza pusztán személyi kapcsolatokra, esetleges történelmi helyzetekre, „liturgikus szomszédságra”. Elevenen bizonyítja mindezt, hogy a hora magyarországi egyházmegyes eredetű elemei sem mind az érseki székhely úzusából származnak. Az anyag közelebbi vizsgálatával — zenei és filológiai szempontok figyelembevételével — a hazai mellék hagyományok szerepe is nyilvánvalóvá vált. A tágabb esztergomi körből ismeretlen elemek mögött is joggal feltételezhetjük az illetékesek átgondolt döntéseit. Az ágostonos regula átvételével sem kellett egyúttal járnia a liturgikus szokások *szükség szerű* megváltoztatásának; ahol ez bekövetkezett, ott tudatos választás eredménye volt. Az ágostonos eredetű elemek meghatározásában további nehézséget jelent, hogy miként Európában máshol sem, úgy nálunk sem volt e rendnek egységes úzusa. Egy adott kolostor követhette az egyházmegye szokását (akár Esztergomét), de más hagyományokból egyedi válogatással kialakított szokásrendet is. Mindemellett különbözött egymástól az ágostonos remetek és a kanonokok liturgiája. A konszuetúdók további vizsgálata közelebről meg-

⁷¹ A középkori karkönyvek nagy része emiatt könyvkötészeti nyersanyaggá minősült át. A ProcLep például egy kiváló minőségű pálos pszaltériumkódex pergamen fóliójába van kötve, az *Urbs beata Ierusalem* kezdetű himnusz notált versszakai látszanak rajta.

⁷² Tanulmányom kéziratának átolvasásáért és értékes tanácsaikért köszönettel tartozom Czagyán Zsuzsának, Gilányi Gabriellának, Sarbak Gábornak és Földváry Miklós Istvánnak.

világíthatja a pálos és ágostonos szokások tényleges összefüggését, ugyanakkor számolni kell a hazai koldulórendek, Róma vagy akár a monasztikus életet élő szerzetesek liturgiáinak „hatásával”. Előfordulhat, hogy egyes átvételek eredete örökre homályban marad. A pálos prima fentiekhez hasonló elemzése szolgálhat még további adalékokkal, hiszen e hora a kompletóriumhoz hasonló sajátosságokkal, viszonylagos állandósággal bír a rendi gyakorlatban.

A fennmaradt források kései volta ellenére, anyaguk zenei szempontú vizsgálatával — a tételrend elemzéséből származó következtetéseken túl— pontosabban körvonalazhatók voltak a kompletórium egyes rétegei és szerves fejlődésének története. A legrégebbiek az esztergomi fő- és mellékhatományokban azonosított tételek, ezeket vélhetően az első liturgikus rendezés során, talán már a XIII–XIV. században kiválasztották. A változó részek közül ide tartoznak a zsoltárantifónák, a kantikumantifónák egy része (a temporále, a szanktorále egyes tételei és talán a *Salva nos*), valamint az oráció első és harmadik szakasza. Talán még ugyanezen első rendezéskor kerültek be a kompletóriumba —további hagyományok mintájára— a bevezető rítus elemei, a szokásos kapitulum „javított” szövege, az állandó *responsorium breve*, az oráció középső szakasza, valamint ekkor döntöttek a *Miserere* antifóna szerepének kiterjesztése és a himnuszok esztergomi beosztásának megváltoztatása mellett. Ha ez utóbbi anyag jelenléte mégis egy további átdolgozási folyamatnak köszönhető, az bizonyosan lezárult a XV. század közepére, hiszen már a legkorábbi breviáriumok is ezt az összetett ordót tükrözik.

A korai liturgikus rendezés legfőbb eredményét nem a hazai pálos közösségek tényleges gyakorlatának gyors egységesülésében látjuk, ez nyilván hosszabb időt vett igénybe, hanem az ahhoz szükséges elvi döntések meghozatalában. Az érintett liturgikus felelősök munkája nyomán kezdődhetett meg ugyanis a sajátosan pálos szokásrend általánossá válása az egyes közösségekben, amely a későbbi korokból már meggyőző erővel kimutatható.

A XV. század második felétől 1540-ig tartott a pálos breviárium többszöri kinyomtatásához tartozó szerkesztési és revíziós munka. Már az első kiadás is letisztult szokásrendet és rubrikás nyelvezetet tükröz, így a pálos hagyomány mértékadó közreadásának tekinthető. Jelentősége a gyakorlati szempontokon túl az apróbb regionális eltérések egységesítésében ragadható meg. Az egyes kiadások közti különbségek —a kompletórium tekintetében mindenképp— a szerkesztés fokozatos pontosításával magyarázhatók. Gyöngyösi konstitúciós könyve ezen időszak alatt, 1520-ban jelent meg. Kottás melléklete egyszerre illeszkedik a nyomtatott breviáriumokhoz, valamint a korábbi zenei kéziratok által jelzett élő hagyományhoz.

Végül: a kompletóriumot záró pálos szokásokról ellentmondó szabályozásokat tükröznek az egészen kései források is, így feltehetően a XVII. századig helyi gyakorlatok éltek a rendben.

A középkori pálos kompletórium zenei és liturgikus hagyománya 1600 után szakadt meg, a már említett lepoglavai fordulattal, a ProcUjh és a ProcLep tanú-

sága alapján azonban egy-egy monostorban, illetve időszakban elszigetelten használatban maradhatott még a korábbi forma. A XVII. század második felétől kezdve, főképp pedig a XVIII. század elejétől azonban a kompletórium (és általában a zsolozsma) énekes végzésének visszaszorulása figyelhető meg a rendben, a korabeli pálos kéziratok szinte kizárólag a vesperások dallamait rögzítik.⁷³

A tanulmányban használt források és egyéb irodalom rövidítéseinek jegyzéke

- CAIb** Antifonále, XII. sz. eleje, Graz, Universitätsbibliothek, Ms. 211, kiadva: FALVY Zoltán — MEZEY László: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Monumenta Hungariae Musica 1. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963.
- CantPaul** Pálos kantuále, XVI. sz. eleje, Częstochowa, Archiwum Paulinów, I-215.
- GyConst** [Gyöngyösi Gergely:] *Directorium singulorum fratrum officialium etc. — Epitoma seu brevilogia. — Declarationes constitutionum ordinis fratrum eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae etc.*, Roma 1518–1521, Budapest, Egyetemi Könyvtár, RMK III. 191–193, vö. RMK III. Pótlások 1. füzet 5103. A kötet első két nyomtatványa kiadva: SARBÁK Gábor (közr.): *Gyöngyösi Gergely OSPPE: Epitoma és Directorium*. Res Libraria Hungariae, Fragmenta Codicum Kutatócsoport, Budapest 2011. ([www.fragmenta.oszk.hu/docs/...](http://www.fragmenta.oszk.hu/docs/))
- IstA** Antifonále, XIV. sz., İstanbul/Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 42, kiadva: SZENDREI Janka (közr.): *Az Isztambuli Antifonále (1360 körül)*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1999.
- MMMAe** DOBSZAY László — SZENDREI Janka: *Antiphonen*. Monumenta Monodica Medii Aevi V. 1–3. Bärenreiter Verlag, Kassel etc. 1999.
- OAgr** *Ordinarius Agriensis* (Egri ordinárius), kiadva: DOBSZAY László (közr.): *Liber Ordinarius Agriensis (1509)*. Musicalia Danubiana Subsidia 1. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2000.
- OStr** *Ordinarius Strigoniensis* (Esztergomi ordinárius), kritikai kiadása: FÖLDVÁRY Miklós István (közr.): *Ordinarius Strigoniensis*. Argumentum, Budapest 2009.
- Paul-8** Pálos antifonále, XV. sz. vége, Zagreb/Zágráb, Metropolitanska knjižnica, MR 8.
- Paul-28** Pálos breviárium, XV. sz., Güssing/Németújvár, Franziskaner-Kloster, I/28.
- Paul-439** Pálos diurnále, XV. sz., Göttweig, Stiftsbibliothek OSB, Cod. 439.

⁷³ Ld. GILÁNYI Gabriella: „17-18. századi kottás liturgikus könyvek az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárában”, *Magyar Sion* III (2009) 260.

- Paul-812a** *Breviarium Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae.* Basel 1475–1491, Budapest, Egyetemi Könyvtár, Inc. 812a.
- Paul-1540** *Breviarium Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae...* Venezia 1540, Budapest, Egyetemi Könyvtár, RMK III. 329.
- ProcUjh** *Processionale Conventus Ujheliensis Ordinis S. Pauli Primi Eremitae,* 1644, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Oct. Lat. 794. („Újhelyi pálos processzionále”)
- ProcLep** *Processionale ad usum Conventus Lepoglavensis serviens propriis festivitatibus eius,* 1753, Zagreb/Zágráb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 3612.
- Str-1** Antifonále, XV. sz./2 („Budai antifonále”), Pozsony/Bratislava, Archív mesta, EC Lad. 6; töredékei: Archív mesta, EC Lad. 2/48–49 („Knauz 1”)
- Str-2** Antifonále, XV. sz./1, Pozsony/Bratislava, Slovenský národný archív / Fond Kapitulska knižnica 2; töredékei: Archív mesta, EC Lad. 2/47 („Knauz 2”).
- Str-3** Antifonále, XV. sz./1, Pozsony/Bratislava, Archív mesta, EC Lad. 4 („Knauz 3”).
- Str-4** Antifonále, XV. sz./2, Pozsony/Bratislava, Slovenský národný archív / Fond Kapitulska knižnica 4; töredékei: Archív mesta, EC Lad. 4 - 18 ff -, Múzeum mesta Bratislavy, A/49 - 2 ff („Knauz 4”).
- Str-5** Antifonále, 1487, Pozsony/Bratislava, Archív mesta, EC Lad. 4; töredékei: Múzeum m. B. A/5 („Knauz 5”).
- Str-7** *Breviarium notatum Strigoniense,* XIII. sz., Prága/Praha, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, DE. I. 7, kiadva: SZENDREI Janka (közr.): *Breviarium notatum Strigoniense (s. XIII.).* Musicalia Danubiana 17. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1998.
- Str-67** *Breviarium Strigoniense,* XIII. sz., Zagreb/Zágráb, Metropolitanska knjižnica, MR 67.
- Str-380** *Psalterium chorale secundum consuetudinem Strigoniensis ecclesiae etc.,* Venezia 1523 („Oláh-pszaltérium”), München, Bayerische Staatsbibliothek, Res/2 Liturg. 380.
- Str-1558** *Breviarium secundum usum almae et metropolitanae ecclesiae Strigoniensis etc.,* Vienna 1558, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, RMK III. 447.
- Str-I3-1** Antifonále, XV. sz., Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, I. 3, 1. kötet.

Képmelléklet

In nativitate Domini Ad completo.

Hymnus

miserere mihi d. Tu invocarem. Rex mundi ben

Responsorium. ad hunc dimitris.

Glossa. In vigilia completi hunc dimit.

In die Ad p. mam

salva nos dñe vi. hunc di. Hym. In lucis or. si.

IRñ. Ad tertia.

Jesus xpe fi. di vi. misere no. q. natus est dñe. m. by. hunc sce

IRñ. Ad sexta.

Speciosus for. p. fi. IRñ. notu fecit dñs sa. suu

Ad nonam in eodem tono dicitur hymnus et Responsorium

Sicut ad tertiam et sextam.

In epiphania Domini.

Hym. Ad ter. ad sexta et nona

ad p. IRñ. in eodem tono d.

id lucis or. IRñ. Reges tar. et lmu. hym. et IRñ.

1. ábra. A karácsonyi és a vízkeresztí kishórák nyomtatott dallamcímítjei Gyöngyösi Gergely konstitúciós könyvének zenei mellékletén (GyConst f159^v).

Adcompl. Miserere mihi domine et exaudi oratione mea Cuius

2. ábra. A Miserere mihi Domine antífóna a Codex Albensis-ben (f60).

3. ábra. A nagyszombati kompletórium bejegyzése a Paul-8 238. oldalán.

4. ábra. A Te lucis himnusz évközi („per totum annum”) változata az esztergomi Beata nobis gaudia kezdetű, pünkösdi himnusz dallamára (CantPaul 203).

